

Van de ondergang gered

Dit boekje gaat over mensen en instellingen die zich ieder op hun eigen wijze en vanuit hun eigen discipline, inzetten voor het behoud van ons nationale culturele erfgoed.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	4
Inleiding	7
Martin Monnickendam 1874-1943	8
De Stichting Vrienden van de schilder Martin Monnickendam	10
Een uitbarsting van levensvreugde	15
Een feestelijke en kleurige voorstelling	23
‘Niets is moeilijk als je het maar beheerst...’	26
Stadsherstel herstelt ook hier de stad...	29

Zelfportret, 1928.

Woord vooraf

Wie het pand van het notariskantoor Meijer op Keizersgracht 695 in Amsterdam betreedt, raakt snel onder de indruk van de vele schilderijen die daar hangen en die, voorzover ik weet allemaal van de hand van de schilder Martin Monnickendam zijn. Ruim zestien jaar betrad ik dit pand in mijn functie van directeur van Stadsherstel, omdat notaris Ruud van Helden, secretaris van de *Stichting Vrienden van de schilder Martin Monnickendam*, sinds jaar en dag de huisnotaris van Stadsherstel is. Mijn belangstelling ging begrijpelijkerwijs vooral uit naar de stadsgezichten. Eén van de belangrijkste twee is dat van de panden aan de Oudezijds Voorburgwal nrs. 2 t/m 20 dat in de ruimte hangt waar de cliëntèle wacht voordat men tot de notaris wordt toegelaten. Het tweede schilderij toont de sluis met bijbehorende kroeg op de hoek van de Stadshouderskade en de Ruysdaelkade. Afgezien van de schoonheid van beide schilderijen geven zij ook aan hoe snel en in welke hoge mate de stad verandert. Op het eerste schilderij is vooral te zien hoe vaak voorgevels zich in de loop der tijd wijzigen. Zo heeft een van die panden nu een vlakke, weinig inspirerende voorgevel, maar in de eerste helft van de twintigste eeuw had het pand zoals blijkt uit dit schilderij een leuk speels voorgeveltje van hoge kwaliteit. De situatie op het tweede schilderij is geheel verdwenen. Dit lommerrijke, bijna dorpse stukje stad werd vervangen door een complexje van drie gebouwen, met een fraaie tuinmuur in de Amsterdamse-schoolstijl, het zogenaamde Rioolgemaal F. Dat complexje is inmiddels in handen van Stadsherstel gekomen en geheel gerestaureerd. Het schilderij hangt in de kamer waarin de akten plegen te worden verleend. En tegen degenen die voor dit schilderij belangstelling tonen, pleegt Ruud van Helden te zeg-

gen: als Stadsherstel ten tijde van het afbreken van het eerste complex had bestaan, was dat niet gebeurd en was het geheel gerestaureerd. Dat zou heel goed hebben gekund. Maar gelukkig is datgene wat er daarna is gebouwd en ook kwaliteiten heeft, wel in handen van Stadsherstel terechtgekomen en tot op heden in goede staat gebracht en gehouden.

De panden Keizersgracht 695 en 697 stralen tot op de dag van vandaag de zorgvuldigheid uit waarmee zij in 1987/1988 zijn gerestaureerd en sindsdien worden gebruikt en onderhouden. Als ik de trap van nr. 695 betreed, denk ik nog altijd: dat was een goede beslissing van mijn voorganger om deze trap weer in oude staat terug te brengen. De negentiende-eeuwse toestand werd tenietgegaan ten gunste van de zeventiende-eeuwse situatie: net als bij het hoekpand op het schilderij van de Oudezijds Voorburgwal, waar de daarop afgebeelde negentiende-eeuwse tuitgevel inmiddels vervangen is door de oorspronkelijke trapgevel. En op de voorgevel prijkt de fraaie gevelsteen, destijds aangeboden door notaris Meijer aan zijn opvolgers, waaruit blijkt welk beroep in dit pand wordt uitgeoefend. Twee fraaie toevoegingen aan dit pand!

Voorals sinds 1988 prijken in beide panden schilderijen en tekeningen van Martin Monnickendam. Het is een prachtige combinatie geworden. Het interieur is qua kleurstelling zelfs aangepast aan de collectie schilderijen. Toen Ruud van Helden het voorstel opperde om de door Monnickendam gemaakte plafondschildering aan te brengen in de achterkamer van Keizersgracht 695, was ik snel voor dat idee gewonnen. Een prima derde toevoeging. Eigenlijk zijn de twee panden sinds 1988 het tweede huis van Martin Monnickendam geworden.

En daar behoort dan ook zijn plafonddoek thuis. Bovendien waren er in die ruimte geen elementen die met dit doek zouden kunnen botsen.

En zelfs wanneer alle schilderijen van Monnickendam ooit uit deze panden zouden verdwijnen – ik kan me dat nauwelijks voorstellen – blijft het plafonddoek aard- en nagelvast aan dit huis verankerd.

Iedereen zal het voortaan weten: dit is het tweede huis van Martin Monnickendam.

Wim Eggenkamp

Directeur Stadsherstel Amsterdam N.V.
(1991-2007)

Keizersgracht 695/697 (1943).

Inleiding

Decennialang lag de vijftien vierkante meter grote plafondschildering van Martin Monnickendam op de vochtige zolder van een loonwerkershuisje op de Veluwe. Strak opgerold tot een pakketje van maar 23 centimeter dik en verpakt in plastic. In die plastic verpakking lagen bijna meer losse verfdeelen dan dat er nog op het doek zaten. Eigenlijk moest het werk als verloren worden beschouwd.

Enkele mensen meenden echter dat de plafondschildering een tweede leven verdiende. Met niet aflatende inzet hebben zij ervoor gezorgd dat het doek dat tweede leven ook daadwerkelijk kreeg, en van de ondergang werd gered. Vele restauratieuren later staan we middels dit boekje stil bij het werk dat is verzet en er uiteindelijk toe heeft geleid dat de schenking van de plafondschildering door de *Stichting Vrienden van de schilder Martin Monnickendam* aan Stadsherstel Amsterdam N.V. thans een feit is.

In de interviews vertellen Ruud van Helden, secretaris van de stichting, Hetty van Eeghen, restaurator, Teun Bleijenberg, directeur van Rescura B.V., en Onno Meerstadt, directeur van Stadsherstel Amsterdam N.V., over hun betrokkenheid bij het doek. Marianne Eisma schreef een kunsthistorische toelichting op de plafondschildering. Wim Eggenkamp, voormalig directeur van Stadsherstel vonden wij bereid het woord vooraf te schrijven.

Wij wensen u veel kijk- en leesplezier.

Willem Alderse Baas

Martin Monnickendam 1874-1943

Monnickendam werd op 25 februari 1874 te Amsterdam geboren als zoon van Nathan Meijer en Roosje Rippe. Martin, zijn broer en twee zusters werden in zekere welstand opgevoed. Het feit dat zijn vader mocht stemmen, gaf aan dat deze een goed inkomen had. Zijn ouders steunden hem op alle mogelijke manieren in zijn streven om het schildersvak onder de knie te krijgen. Hij kreeg al op jonge leeftijd les van de bekende schepenschilder J.A. Rust ter voorbereiding op het toelatingsexamen van de Rijksacademie. Deze hield atelier op het Sophiaplein (nu De Munt) om de hoek waar de Monnickendams woonden. Daar volgde hij tussen 1891 en 1893 lessen van onder anderen Allebé, Dake en Van der Waay. Allebé had een grote invloed op Monnickendam. Zij hebben altijd contact gehouden. Monnickendam was een van de dragers van de kist toen Allebé werd begraven.

Na de academie woonde Monnickendam twee jaar in Parijs, samen met Pieter Dupont. Hij zwierf samen met Dupont door en rond Parijs en van hem leerde Monnickendam etsen. Na Parijs volgde Brugge. Terug in Nederland rees zijn ster snel. Hij werd lid van de kunstenaarsvereniging Arti et Amicitiae en zat in het bestuur van kunstenaarsvereniging Sint Lucas. Monnickendam deed mee

aan vele tentoonstellingen. Met name in het buitenland kreeg hij grote bekendheid en hij ontving talrijke prijzen, onder andere in Parijs, Berlijn, San Francisco, Passano en München waar hij een gouden medaille ontving.

In Nederland kreeg de kunstschilder de gouden medaille tijdens de "Vier-Jaarijks" te Arnhem en in 1913 de gouden medaille van H.M. de Koningin. In 1934 werd Monnickendam benoemd tot officier in de Orde van Oranje Nassau. Tijdens zijn leven was hij een zeer bekende en succesvolle schilder. Zijn naam werd in één adem genoemd met zijn eveneens succesvolle tijdgenoten Jan Sluijters, Isaac Israëls, George Breitner en Kees Maks.

Als onderwerp koos Monnickendam vaak Amsterdamse taferelen en stadsbeelden. Zijn vele reizen – onder andere naar Italië, Duitsland en Frankrijk – legde hij ook in beeld vast. Daarnaast toonde Monnickendam zich een vaardige tekenaar waardoor hij veel gevraagd werd als illustrator voor dag- en weekbladen. Zo vroeg De Amsterdammer hem diverse malen om belangrijke evenementen vast te leggen en hij maakte in de jaren 1931-1933 in opdracht van het Algemeen Handelsblad een serie pastels over het verdwijnen van de Zuiderzee getiteld De Gedoemde Binnensee. Opvallend was zijn,

Monnickendam in zijn atelier en met zijn gezin.

voor die tijd opzienbarende, felle kleurgebruik.

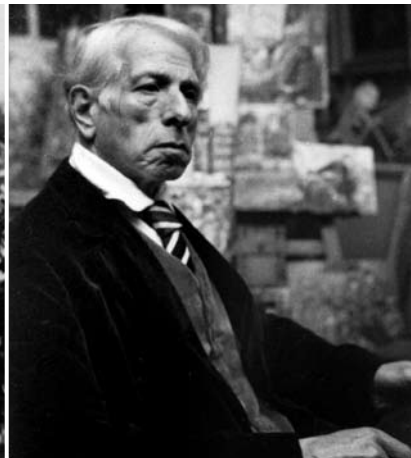
Martin trouwde in 1906 met Alice Mouzin, een zeer begaafde vrouw die een grote invloed op hem had. Zij correspondeerde in het Zweeds, Frans, Duits en Engels, weefde en las veel. Alice ging zich ook met de zakelijke kant bezighouden en dat was meteen merkbaar: de prijzen stegen! Hij verkocht bijvoorbeeld in 1916 een schilderij voor f 2.250,- dat is omgerekend naar nu een bedrag van circa € 40.000,-. In 1924 werd ter gelegenheid van Monnickendams vijftigste verjaardag een grote overzichtstentoonstelling gehouden in de zalen van het Stedelijk Museum Amsterdam. Er werd veel verkocht, zo verwierf kunsthandelaar Goudstikker drie grote werken en kunstverzamelaar Boendermaker maar liefst zes werken. Monnickendam was financieel bijzonder succesvol. Hij kon zich in 1925 een groot huis aan de Stadhouderskade veroorloven, voor een koopsom van f 35.000,- (te vergelijken met ruim 1,2 miljoen euro nu, en dat in een tijd dat men nog niet zo royaal was met het verstrekken van hypotheeken).

Het huis werd volgestouwd met allerlei curiosa en antiek die hij op het Waterlooplein kocht, zelf repareerde en vaak versierde. Enkele zeer mooi gedecoreerde kisten zijn bewaard gebleven, even-

als een grote kast die Monnickendam beschilderde met afbeeldingen van oude schepen.

De verschrikkingen van de oorlog gingen ook aan de joodse Monnickendam niet voorbij. Veel vrienden werden opgepakt en vermoord. Door zijn gemengde huwelijk liet men hem voorlopig met rust. De bevriende architect Jan de Meijer nam hem mee naar het restauratieproject Leeuwenwijk waaraan De Meijer op dat moment werkte. Monnickendam kreeg de gelegenheid deze panden te tekenen. In de onverwarmde ruimten liep Monnickendam een longontsteking op waaraan hij begin januari 1943 bezweek. Onbewust redde hij daarmee zijn eigen collectie. Doordat zijn vrouw als niet-joodse de collectie erfde, mede dankzij de tussenkomst van advocaat R. Korthals Altes, werd deze niet meer beschouwd als joodse kunst en ongemoeid gelaten. Monnickendam liet een indrukwekkend oeuvre na in kwantiteit en in kwaliteit. Na '45 raakte Monnickendam echter, als zovele van zijn tijdgenoten, in de vergetelheid. Zijn werk dreigde verloren te gaan. Dat veranderde in 1973. Dan komt de artistieke nalatenschap van de veelzijdige schilder onder beheer van de Stichting Vrienden van de schilder Martin Monnickendam en het werk is van de ondergang gered.

Op de laatste foto staan de dochter van de schilder, Roos, met de kunsthandelaar Lodewijk Houthakker.

De Stichting Vrienden van de schilder Martin Monnickendam

“Het was in de late zomer van 1972 dat ik voor het eerst uitvoerig het werk van Martin Monnickendam te zien kreeg”, vertelt Ruud van Helden secretaris van de stichting. “De dochters Monnickendam – Roos en Ruth – hadden een verkooptentoonstelling georganiseerd in Nunspeet en zij hadden mijn moeder een uitnodiging gestuurd”.

“Ik ben opgevoed te midden van zijn werk. Mijn grootvader was goed bevriend met de schilder en vele werken van hem hingen bij ons thuis. Als klein jongetje was ik al gefascineerd door één speciaal schilderij, een straatje in Frankrijk. Uren kon ik daarnaar kijken en telkens zag ik weer andere dingen. Veel werd bij ons thuis verteld over deze eens zo beroemde maar nu geheel vergeten schilder. Ik vond het een goed moment om eens te gaan kijken. Het was overweldigend. Ik werd meteen gegrepen door het werk doch zag ook de treurigheid van de tentoonstelling: grote werken in slechte staat, tekeningen niet in passe-partouts maar in oude versleten mappen. Maar mijn nieuwsgierigheid was voorgoed gewekt.” Een be-

zoek van Van Helden aan de dochters volgde. Zij woonden in twee kleine huisjes in Elspeet. Roos in het ene en Ruth met haar man, een Veluwe boer, in het andere. “Beide huisjes waren kunstparadijsjes. Op de muren hingen van onder tot boven schilderijen, de ruimten stonden vol met heerlijk oude spullen uit het ouderlijke huis. Ik zag versierde kasten, beschilderde kisten, boeken, aardewerk, oude kachels. Je stapte zo een andere eeuw in. Alles moest ik zien, alles werd mij getoond. Er volgden vele weekenden met bezoeken. Wanneer ik op zondag langskwam, kon ik alleen bij Roos terecht. Ruths echtgenoot vond het niet juist dat de zondag gebruikt werd voor wereldse zaken. De dochters waren geroerd door mijn niet aflatende enthousiasme over zo veel moois. *Vader is vergeten*, zeiden ze. Zij zagen het als hun taak om de collectie zo goed mogelijk bij elkaar te houden en te bepalen waar alles ondergebracht kon worden. Veel werk was in bruikleen gegeven, maar niets was geregeld ... Er moest iets gedaan worden, zo’n collectie mocht niet verloren gaan.”

Het strikje, 1908. De Biljartwedstrijd, 1907. Kromboomsloot, 1902. Wenende boeren bij een dorsmachine, 1907.

De oprichting van de *Stichting Vrienden van de schilder Martin Monnickendam*

“De dochters zagen het als hun plicht om de culturele nalatenschap van hun vader te beheren. Maar niet door het in een depot op te slaan. Hiermee zou het werk van hun vader niet uit de vergetelheid worden gehaald. De kunsthandel kwam langs, maar het commerciële aspect schrikte de dochters af. Het idee om het zelf te doen, sprak aan. *Maar dat moet jij dan maar doen, wij zijn er te oud voor.*” En zo werd op 29 maart 1973 ten overstaan van mr. M.J. Meijer, notaris te Amsterdam de *Stichting Vrienden van de schilder Martin Monnickendam* opgericht met als eerste bestuurders de dochters en Van Helden. Het bestuur werd later uitgebreid met een vriend des huizes, Jur Matiasen, en zijn kleindochter Esther. “Hoewel een stichting een mooi instrument is, heeft het iets onherroepelijks. Wat je erin stopt, kun je er zelf niet meer uit halen. Mochten de dochters ooit een werk willen verkopen ten eigen bate, dan zou dat niet meer mogelijk zijn. Daarnaast diende er zekerheid voor de dochters te komen dat zij te allen tijde de zeggenschap over de collectie zouden behouden. Gekozen werd voor de koop. De dochters verkochten de collectie aan de stichting voor

f 1,- onder de voorwaarden dat de stichting onder meer de collectie zou gaan inventariseren en restaureren, tentoonstellingen zou gaan organiseren en een catalogus zou opstellen. Daarnaast werd overeengekomen dat de dochters een terugkooprecht kregen voor f 1,-. De zeggenschap over de collectie was hiermee ook geregeld. Mochten zij het niet eens zijn met de overige bestuurders, dan konden zij de collectie meteen terughalen. Het terugkooprecht zou vervallen bij het overlijden van de laatste van de twee dochters. Deze constructie had ook nog een ander voordeel, er was geen sprake van een schenking. De dochters hebben de koopoptie nimmer uitgeoefend.”

De doelstellingen

De belangrijkste doelstellingen van de stichting waren, en zijn nog steeds, het restaureren en conserveren van het werk en het samenstellen van een oeuvrecatalogus én een monografie om het werk van Monnickendam de aandacht te geven dat het verdient. Bovendien werd bepaald dat het archief zou worden geïnventariseerd en beschreven. In de loop van de jaren werd met de dochters overlegd wat met de collectie moest gebeuren wanneer zij er niet meer zouden zijn. “Het archief van de stich-

Loge Paleis voor Volksvlijt, 1915. Het Polderhuis, 1905. De verboden vrucht, 1917.

ting zou te zijner tijd worden ondergebracht in een openbaar archief, de collectie bij openbare instellingen als musea en archieven. Het vermogen, de dochters hadden de stichting tot hun enige erfgenaam benoemd, moest de stichting onderbrengen in een fonds op naam bij het Prins Bernhard Cultuur Fonds, het Monnickendamfonds. Daaruit kunnen restauraties van kunstvoorwerpen worden gesubsidieerd – met name schilderijen uit de periode 1870-1940. Aan jonge kunstenaars kunnen beurzen worden verleend voor het volgen van een studie in het buitenland. De nalatenschap van de schilder Martin Monnickendam zal op deze wijze in de loop van de komende jaren worden afgewikkeld en dat is zoals de dochters het graag wilden.”

Restauraties

De stichting stuitte bij de inventarisatie van de werken van Monnickendam op twee problemen. In de eerste plaats de gebruikte bitumenverf. “Vanwege de stralende kleuren was bitumenverf in het verleden bijzonder populair onder kunstschilders. Ook Breitner gebruikte de verf. Groot nadeel van bitumenverf is echter dat het ‘indonkert’. Monnickendam was dit blijkbaar opgevalen. Bekend is dat hij bijvoorbeeld het schilderij

In Flora (1905) in de jaren twintig om die reden deels van een nieuwe verflaag voorzag.”

Een tweede probleem was de slechte hechting van de verf op de ondergrond. “In 1923 kreeg Monnickendam een recept van de schilder Kees Maks voor een betere grondering. Of hij dat recept inderdaad gebruikte, is niet bekend. Wellicht, want voor de werken van na 1923 speelde het probleem in mindere mate.”

Overigens behoefde niet ieder werk een grote restauratie of in enkele gevallen zelfs een verdoeking. Vaak volstond een schoonmaakbeurt. Een belangrijk groot werk dat wel in het restauratieatelier verdween, was het zwaar beschadigde *De Optocht komt* (1915). Restaurator Pieter de Dood nam het werk onder handen. Van Helden memoereert: “Ik liet hem het schilderij zien. De Dood bekeek het en zijn conclusie was kort en bondig: total loss. Na een paar borrels – ik had een fles jenever meegenomen – mopperde hij: *Ik kan het wel, maar het kost meer dan het waard is*. Dat interesseerde mij niet, ik wilde het graag gerestoureerd hebben. De Dood belde mij een paar dagen later op, hij deed het. *Ik vind het wel lolliig wat je met die stichting doet*. Na vier jaar was het werk gereed.”

Vreugde der Wet in de Portugees-Israelitische Gemeente, 1919. Portret van de heer S. H., 1913. De Weesjongens, 1925. Na het bal, 1925.

Maar pas met de komst van Hetty van Eeghen werd de restauratie van de werken structureel aangepakt. “Zij is geweldig, heeft een feilloos gevoel voor de kleuren van Monnickendam en is zeer kundig. Elke restauratie is een waar feest.” De werken op papier werden – voor zover nodig – door A.G. van Oort gerestaureerd.

De plafondschildering

Het meest beschadigde werk uit de artistieke nalatenschap was de plafondschildering. “Strak opgerold in een plastic zak lag de schildering op de zolder van het huis van dochter Ruth”, vertelt Van Helden. “De afbeelding was nog wel zichtbaar, maar veel was het niet.” Eigenlijk was het niet te redden, maar Hetty’s enthousiasme en kunde overwonnen iedere beschadiging. “Dankzij Hetty van Eeghen is het nu voor de eeuwigheid bewaard en daar zijn we als stichting heel erg blij mee. Maar waar laat je het? Mijn kantoor was natuurlijk de perfecte plek, daar hangen al veel werken van Monnickendam. De binnenhuisarchitecte Cornélie Bierens de Haan kreeg zelfs de opdracht om de kamers zo in te richten dat de werken er optimaal in uitkomen. Om te zorgen dat de plafondschildering ook in de toekomst bewaard blijft, leek het

de stichting een goede gedachte om dit te schenken aan Stadsherstel die eigenaar van het pand is. Een instelling die altijd zorg zal blijven dragen voor het culturele erfgoed zodat dit unieke werk niet nog eens op een zolder belandt.”

Het archief

Monnickendam trouwde in 1906 met de directrice van de Industrieschool voor de vrouwelijke Jeugd te Amsterdam, Alice Mouzin. Zij zal zich in de daaropvolgende jaren over de zakelijke beslomeringen ontfemen. Vrijwel alles wat door Monnickendam ooit aan het papier werd toevertrouwd, alle oorkonden, recensies over zijn werk en zelfs menukaarten bleven dankzij haar bewaard. “Maar, er was totaal geen ordening. Er waren slechts stapeltjes papier met een touwtje eromheen ... Dertig jaar later zijn drieduizend documenten gearchiveerd en ontsloten.”

Tentoonstellingen

Conform haar doelstellingen organiseerde de stichting vanaf 1974 met grote regelmaat tentoonstellingen. De hoogtepunten waren de exposities in Arti et Amicitiae ('74 en '75), in het Singer Museum ('83 en '84), bij kunsthandelaar

De Oudekennissteeg met den Oude Kerkstoren, 1916. Fonte del Nettuno te Florence, 1932. Het ruitersstandbeeld van Marcus Aurelius op het Capitol te Rome, 1934. De Dominospelers, 1941.

Lodewijk Houthakker op het Amsterdamse Rokin ('98) en in het Joods Historisch Museum ('99). "Voor het Joods Historisch Museum behoort Monnickendam tot een van de belangrijkste schilders uit de collectie. Zonder zijn werk zou een belangrijk deel van het vooroorlogse joodse leven niet zo goed gedocumenteerd zijn."

Monnickendamjaar

Het jaar 2009 wordt het *Monnickendamjaar*. Amsterdamse culturele instellingen als het Rijksmuseum, het Stadsarchief Amsterdam, het Amsterdams Historisch Museum, het Joods Historisch Museum, Stadsherstel Amsterdam en Artis zullen op passende wijze aandacht aan de schilder en zijn werk besteden. Een omvangrijk deel van de collectie, circa zevenhonderd tekeningen, wordt bovendien geschonken aan het Stadsarchief en enkele grote werken aan het Rijksmuseum, het Amsterdams Historisch Museum en het Joods Historisch Museum. De prachtig gerestaureerde plafondschildering schenkt de stichting aan Stadsherstel Amsterdam N.V.

Ruud van Helden en zijn *Stichting Vrienden van de schilder Martin Monnickendam* kunnen tevreden zijn: de schilder krijgt eindelijk de aandacht die hij verdient.

Ontvangst van den Lord Mayor van Londen in het Paleis op den Dam, 1929. (detail)

Pagina 16 en 17: Plafondschildering, 1925

Een uitbarsting van levensvreugde

Op de plafondschildering die Monnickendam voor de achterkamer op de beletage van zijn nieuwe huis op de Stadhouderskade maakte, bood hij, heel traditioneel, een zicht op de hemel. Traditioneel is ook hoe hij dit zicht op de hemel inkleedde. Hij omringde het met een ovale balustrade waarvan de ondersteuning in de vorm van zuilen slechts in de hoeken zichtbaar is en hij gebruikte zogeheten repoussoirs om de blik van de toeschouwer de diepte in te trekken. In deze schildering zijn het de diagonaal geplaatste donkere figuren in de hoeken die onze blik de hoogte in leiden. Gebruikelijk was ook dat de hemel werd gevuld met engeltjes. Monnickendam liet ze in allerlei houdingen zweven om de ruitvorm die hij in het midden van het plafond leeg liet voor een lamp. Maar verbeeldde hij om deze engeltjes ook de allegorie die in deze opzet het meest gangbaar was?

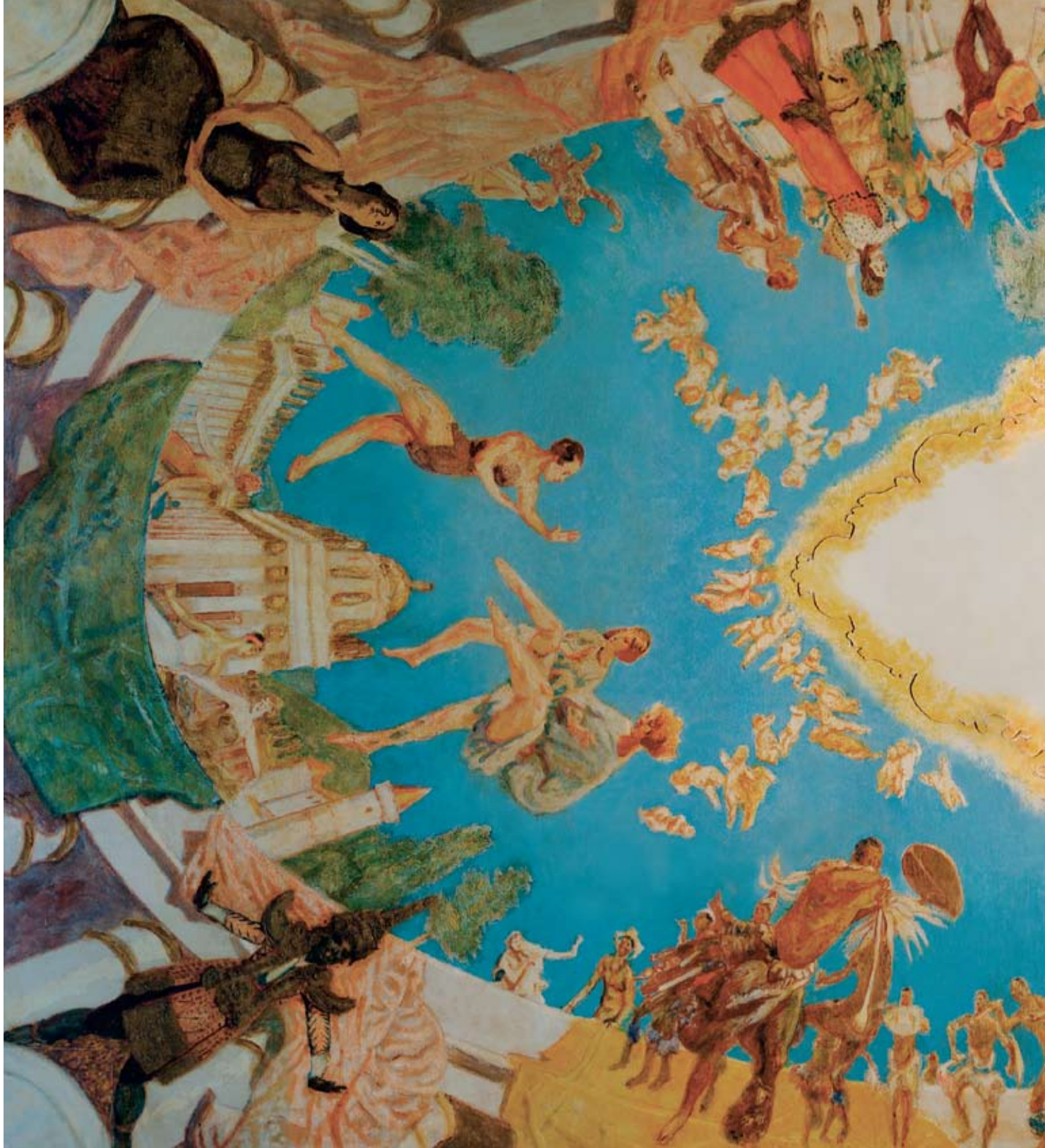
Op het eerste gezicht lijkt dat wel zo want de vier scènes die Monnickendam op en om de balustrade plaatste, kunnen voor de vier werelddelen staan. Die aan de lange zijden met aan de ene kant Spaanse muzikanten die hun best doen voor danseressen en hun publiek, en aan de andere kant zwarte strijders die wild tekeergaan, zouden dan Europa en Afrika vertegenwoordigen en die aan de korte zijden met hun gebouwen die aan de ene kant uivormige torenbekroningen hebben en aan de andere kant van een groots classicisme getuigen, Azië en Amerika. De hoekfiguren lijken daarbij ook uit alle windstreken te komen, dat is te zeggen in ieder geval uit de westerse wereld en Azië.

Maar wat zowel deze figuren als de scènes om de balustrade werkelijk bindt, is niet de aardbol maar wat hen bezielt, de dans. De repoussoirs

worden gevormd door westerse danseressen en een Javaanse en Thaise danser en op en om de balustrade draait het om de flamenco, een Afrikaanse krijgisdans en het ballet. De vermelde gebouwen worden door de danseressen ervoor namelijk tot toneeldecors gereduceerd. Bovendien worden ook de groepjes van twee waarmee Monnickendam de ruimten tussen de taferelen vulde, gekenmerkt door dans. Een vrouw danst voor een heer, twee nachtclubdanseressen geven zich bloot door hun enorme struisveren waaiers dit keer achter hun rug te openen en twee andere vrouwen lijken zich met hun opvallende hoeden boven hun sluike japonnen uit te putten in de charleston.

Dans is ook het onderwerp van de centrale scène op het plafond waarin zes vrouwen zich ter weerszijden van de ruimte voor de lamp in uitzinnige bewegingen scherp tegen het felblauwe luchtruim aftekenen. In soepele wapperende kleding die het effect van hun bewegingen nog versterkt, dansen zij op blote voeten in de stijl van Isidora Duncan. Zij had vanaf 1900 een ware revolutie in de danskunst op gang gebracht door gevoelens op deze extatische manier en vaak in onthullende kleding op serieuze muziek tot uitdrukking te brengen.

Door al deze dansen die de traditionele opzet van de schildering met de allegorie van de vier werelddelen volledig overschaduwden, zindert het plafond van de vitaliteit. Die wordt nog aangezet door de felle kleuren waarin de schildering is uitgevoerd, maar ook door de schilder zelf. Hij ging van harte mee in het moderne levensgevoel van de centrale voorstelling en dat laat hij zelfs vanaf zijn plafond weten. De man die ons links van de Afrikaanse dansers vanachter de balustrade met alleen een hoed op zijn hoofd aankijkt, is Monnickendam zelf. Hij buigt zich in zijn naakt-

heid wat beschroomd voorover maar dat is niet nodig want de volledig in het pak gestoken victoriaanse dame tegenover hem wil niets van hem weten. Zij weert hem heftig af en wat kan de grijns op zijn gezicht dan anders betekenen dan dat hij zich niets aan haar conventies gelegen liet liggen en volledig ging voor het vrijheidsstreven dat ook de dansstijl van Isadora Duncan kenmerkte?

Marianne Eisma

Pagina 18, 19 en 20: details van de gerestaureerde plafondschildering.

Een feestelijke en kleurige voorstelling

In december 1995 kreeg schilderijenrestaurator Hetty van Eeghen-de Laaf een telefoontje van Ruud van Helden, secretaris van de *Stichting Vrienden van de schilder Martin Monnickendam*. Of hij eens langs mocht komen met een doek dat een grondige opknapbeurt nodig had. Het bleek een plafondschildering van 2,75 bij 5 meter, volkomen plat opgerold om een heel dun kokertje. En dat was weer ingepakt in een plastic zak met onderin een hele hoop gruis. De doorsnee van de rol bedroeg slechts 23 centimeter.

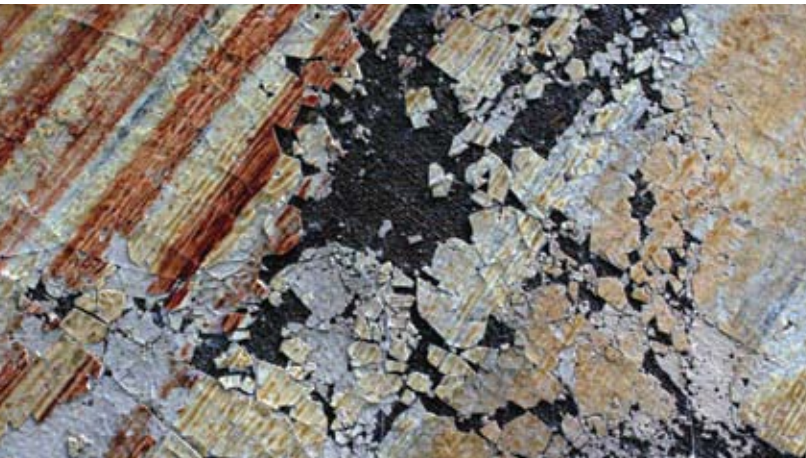
“Ruud had nog geen fondsen voor de restauratie”, vertelt Hetty. “Ik heb de rol onuitgepakt in een hoek gezet. Want als je zo’n doek hebt uitgerold, kun je het niet meer oprollen. Dan valt ook de andere helft van de verf er af en je houdt bijna niets meer over. Na zeven jaar waren er gelukkig wél de financiële middelen om de plafondschildering te laten restaureren. Ik ging samen met collega/assistente Aljona Oboushokaya aan de slag. Omdat het doek niet paste in het atelier, werd een grote kamer in mijn woonhuis ontruimd. Een kamer met een mooie, gladde vloer. Daar is gedurende vier jaar – met tussenpozen – aan de schildering gewerkt.”

De voorbereiding

“Eerst moesten we de vloer in gereedheid brengen”, legt Hetty uit. “Die kreeg een isolerende laag met daaroverheen gesiliconiseerde folie. Zo werd voorkomen dat er iets aan de vloer zou blijven kleven. Over de plafondschildering kwam een brug waarop wij geknield konden werken. Aan het einde van de kamer stond een grote rioolbuis van pvc – met een doorsnede van maar liefst 50 centimeter – op een houten bok. Hierdoor was het mogelijk het enorme doek zonodig om te keren of op te rollen.”

“Het was een heel spannend moment toen we de schildering ontrolden. Ongeveer veertig jaar was het om dat dunne kokertje gerold geweest.” Het bleek één groot craquelé met lange barsten, net een soort golfkarton, en natuurlijk veel verfvlies en talloze losse stukjes. “Gelukkig was het verfvlies vooral in de achtergrond en de minder belangrijke gedeelten. De voorstelling zelf was nog aardig intact. Het was dus echt een reddingsactie waard! We hebben het doek eerst een week laten rusten, zodat het kon ‘wennen’ aan een plat vlak.” Hetty en Aljona stuitten bij de restauratie op een extra probleem. De hechting tussen de schilderlaag en de grondering was niet altijd even

Linkerpagina: het restauratieproces. Rechterpagina: details van de plafondschildering voor de restauratie.

goed. “Het is onduidelijk wat daar de oorzaak van was. Misschien een te olieachtige ondergrond, waardoor er een minder goede hechting ontstaat. Omdat er heel veel verf loszat, hebben we eerst de voorkant beplakt met Japans papier en vislijm. Dit voorkomt dat de verf er afvalt tijdens de verschillende handelingen. Het is een beetje zoals bij verbouwingen. Heel veel tijd gaat zitten in de voorbereidingen. Daarvan zie je later niets meer.”

De restauratie

Eerst kwam de achterzijde aan de beurt. Stof, vuil en spinnenwebben werden weggehaald, gaten en scheurtjes gelijmd. Toen de plafondschildering destijds werd verwijderd, waren de randen van het doek afgesneden. Om het opnieuw te kunnen bevestigen, moesten er dus nieuwe randen worden gemaakt. “Daarvoor gebruikten wij een stevige polyester stof. Het doek moest zo veel mogelijk uitgerekt worden om het golfkartonnen effect eruit te halen. De nieuwe randen werden om een stalen frame van 3 x 5 meter getrokken en langzaam maar zeker door uitdraaibare hoeken op spanning gebracht. Vervolgens vernevelden we gedestilleerd water over het papier waarmee we het doek hadden bedekt. Daaroverheen werden

platen gelegd die we vervolgens met gewichten verzwaaarden. Het procédé is vergelijkbaar met dat van het drogen van bloemen en planten voor een herbarium.”

Vervolgens werd de achterzijde met Beva 371 geïmpregneerd, een bij restauraties veel gebruikte lijmsort. Die zorgde ervoor dat de verf, de grondering en het linnen weer één geheel werden. Het linnen zelf was in nog redelijke conditie, maar om het een steuntje in de rug te geven, brachten Hetty en Aljona op de achterzijde een dunne non-woven polyester doek aan. Hierna kon het doek, via de rol, worden omgedraaid. De restauratie van de voorkant kon beginnen. “Eerst verwijderden we het Japanse papier, vervolgens de dikke laag oppervlaktevuil en de vlekken. Toen zagen we het doek voor het eerst in al zijn glorie: het was een kleurige en feestelijke voorstelling. We hebben een laag retoucheervernis aangebracht als buffer tussen kunstwerk en restauratie. Hierdoor kan onze restauratie ooit, in de verre toekomst, gemakkelijk ongedaan worden gemaakt zonder het schilderij geweld aan te doen. De vernissen die ik gebruik, maak ik allemaal zelf.”

Het feestelijke moment van wederopbouw was angebroken. De lacunes in de verflaag wer-

Linker- en rechterpagina: details van de plafondschildering voor de restauratie.

den met een papje van krijt en lijm opgevuld waarna het retoucheren kon beginnen. “Martin Monnickendam was een echte colorist. Hij hield van vrolijke, warme kleuren. Hij schilderde veel met glaceringen; dat zijn transparante lagen over elkaar heen, zodat de kleuren veel diepte en levendigheid krijgen. Ik probeer kleuren zo te mengen dat ze in de loop van de tijd zo min mogelijk vergelen en nadonkeren. Daartoe gebruik ik stabiele pigmenten, met een bijna niet vergelend vernis medium.

Het retoucheren gaat meestal in twee à drie opbouwfasen. Je probeert de kleur op te bouwen, zoals de schilder dat ook heeft gedaan. De retouche blijft dan mooi transparant. Na iedere fase volgt een droogtijd; anders hussel je alles door elkaar en wordt het modder. Na dit alles was het eindelijk zover: de slotvernis. Dit is – voor de kenners – Paraloïd B72 hars in Shellsol A. De restauratie was voltooid!”

Van vader op dochter

Hetty komt voort uit een traditie van restaureren. “Mijn vader, Nico de Laaf, was een gerenommeerde restaurator en kunstkenner en heel toevallig bevriend met Monnickendam. Zijn atelier was

gevestigd in het veilinghuis Sotheby's, voorheen Mak van Waay, aan het Rokin te Amsterdam. Al op jeugdige leeftijd wist ik, dat ik in de voetsporen van mijn vader zou treden. Die leerde mij de finesses van het vak. Na een aanvullende studie kunstgeschiedenis bekwaamde ik mij verder in het métier via diverse gespecialiseerde cursussen, waaronder een jaar scheikunde.” Hetty is lid van Restauratoren Nederland, de belangenvereniging van restauratoren, die onder meer waakt over het naleven van de ‘ethische code’. Ze is tevens opgenomen in het Rijksregister van Restauratoren.

"Niets is moeilijk als je het maar beheerst..."

Begin 1992 start bouwkundig aannemer en studadoor Teun Bleijenberg een onderneming die zich specialiseert in restauraties: Rescura. Hij heeft dan al vele verbouwingen en kleine restauraties achter de rug en beheerst zijn vak als een middeleeuwse gildemeester. Bleijenberg komt uit een artistieke familie. De bekende kunstschilder Karel Bleijenberg (1913-1981), die deel uitmaakte van de Nieuwe Haagse School, was zijn oom. Bleijenberg: "Ik heb me altijd geïnteresseerd in het vakmatige achter kunstzinnige vormen. Hoe kom je als vakman tot kunst? Dát boeit me."

Een van de eerste opdrachten die de nieuwe onderneming krijgt, betreft de restauratie van de Sint Johannes de Doperkerk in Leimuiden. De kerk verkeert – van fundering tot en met dak – in een bijzonder slechte staat. Het bisdom twijfelt tussen sloop en nieuwbouw. Dankzij inzamelingsacties van de parochianen komen er echter voldoende middelen om de restauratie ter hand te nemen. Met uitzondering van het ornamentele neogotische schilderwerk dat – gezien het arbeidsintensieve karakter van de werkzaamheden – het restauratiebudget ver te boven gaat.

In diezelfde periode bezoekt Bleijenberg een beurs voor bouwers en doet daar een idee op dat hem in één klap succes zal opleveren. Hij maakt er kennis met een even revolutionair als eenvoudig computersysteem. Bleijenberg: "Er stond daar iemand met een computer en een scanner. Hij legde een pasfotootje op de scanner, haalde de contouren van de afbeelding binnen op zijn computer en voerde die vervolgens uit naar een snijmachine. Als ik de vertaalslag zou kunnen maken naar de sjabloneringstechnieken in de restauratie, dan zou dat een enorme tijdswinst – en dus kostenbesparing – opleveren." Na een uitvoerige test- en ontwikkelfase slaagt Bleijenberg in zijn opzet. "Door de toepassing van deze techniek zijn wij nu in staat al het ornamentele schilderwerk in de oorspronkelijke staat terug te brengen met een kostenbesparing van 60%! Een werk waar in de traditionele aanpak drie maanden mee gemoeid was, konden we binnen drie weken opleveren." Hij vertelt het na al die jaren nog steeds met groot enthousiasme. Het nieuwe restauratiesysteem levert hem de Ondernemersprijs 1993 op, vele andere prijzen zullen volgen. "Ons werk vereist sterke betrokkenheid en doorzettingsvermogen."

Rescura bevestigt de plafondschildering in het kantoor van Mr M.J. Meijer c.s., notarissen.

Totaalconcept

Rescura is in de afgelopen jaren uitgegroeid tot een multidisciplinair bouw- en restauratiebedrijf waarin alle disciplines samenkomen. Bleijenberg: “Door de samenwerking van de verschillende disciplines zijn we in staat een totaalconcept aan te bieden.” Voor de Amsterdamse kerk De Duif werden heel bijzondere antieke stoeltjes in het eigen hout- en stoffeeratelier gerestaureerd. Voor de schilder-technische restauratie van de Grote Zaal van het Concertgebouw tekende Rescura's Kleurwinkel in samenwerking met interieurarchitecten Merckx + Girod. De tak Metselgoed restaureerde met gespecialiseerde voeg- en metseltechnieken de voorgevel van het Centraal Station te Amsterdam. Voor dit zelfde gebouw werd de afdeling Onderzoek en Bouwmanagement ingeschakeld om voorafgaand aan de gevelrestauratie onderzoek te doen naar de kwaliteit van de buitenmuren. Middels onderzoek met infraroodstraling kwam naar voren dat de muren in het verleden verkeerd waren behandeld.

De tak Ontwikkeling en Bouwmanagement voerde in opdracht van Stadsherstel het project Reguliersgracht 63 uit. Het pand was oorspronkelijk bedoeld als paleis voor de Vrijmetselaars vol met mystieke symbolen. “Toen wij het pand aantroffen, waren heel veel originele details nog aanwezig. Uit onderzoek kwam naar voren dat het pand het meest complete interieur uit de 19e eeuw had. In de vier jaar die de restauratie duurde, heeft iedere discipline binnen ons bedrijf er een bijdrage aan geleverd. Het pand is zo mooi geworden dat wij er nu zelf sinds 2003 kantoor houden.”

De Silberling-collectie

Met de Silberling-collectie bezit Rescura de crème de la crème op het gebied van ornamentaal stuc-

Het trappenhuis van het Koningspaviljoen,
Centraal Station Amsterdam

werk. De collectie bestaat uit honderden historische moedermallen en omvat drie eeuwen ornamentkunst, ooit bijeengebracht door het 19-eeuwse Amsterdamse stukadoorsbedrijf Silberling & Co. Dit bedrijf plaatste tussen 1850 en 1930 door heel Nederland de mooiste plafonds, onder andere in het Concertgebouw. Het is een unieke, uitstekend gedocumenteerde verzameling, die al in 1880 werd gecatalogiseerd. In 1912 volgde de tweede catalogus met fotografische afbeeldingen. Tijdens de crisisjaren verdween de belangstelling voor deze vorm van ornamentkunst en de collectie raakte in de vergetelheid. Tot Rescura haar redding en daarmee een sleutelrol speelt wanneer het gaat om herstel van historisch stucwerk. Bleijenberg: “Bij de grote restauratie van het Concertgebouw bleek de collectie van onschatbare waarde. De gehavende stukken konden we vervangen door uit de collectie van de moedermallen matrijzen te maken en het geheel natuurgetrouw te restaureren.”

Particulieren

Niet alleen de instellingen weten Rescura te vinden. Bleijenberg: “Je ziet op de particuliere markt een toenemend historisch besef. Mensen willen graag het historische karakter van een pand te-

rugbrengen. Door de enorme groei van het aantal woonmagazines en de televisieprogramma's is men goed geïnformeerd over de (on)mogelijkheden van een verbouwing of restauratie. Binnen zo'n project kunnen wij verschillende rollen vervullen.”

Monnickendam

Rescura bood aan om de plafondschildering op te hangen. “Daar heb je specialisten voor nodig”. Bleijenberg: “Ik herinner me nog goed dat ik bij Hetty van Eeghen kwam om de schildering op te halen. Een enorm doek dat bijna haar hele huiskamer in beslag nam. Vier jaar heeft zij eraan gewerkt. Dat moeten vele honderden uren zijn geweest. Een geweldige prestatie. Van Haarlem hebben we het doek naar Wassenaar gebracht om het te laten monteren op een speciaal spieraam. Vervolgens brachten we het met vier man naar de Keizersgracht waar we het museaal ophingen. Daar komt die prachtige plafondschildering uitstekend tot haar recht.”

Gerestaureerd plafond (particuliere woning, Leiden). De restauratie van de Grote Zaal in het Concertgebouw, Amsterdam. Ornament uit de Silberling-collectie (particuliere woning, Amsterdam).

Stadsherstel herstelt ook hier de stad...

In de jaren vijftig besluit de gemeente Amsterdam om grote delen van de sterk verkrotte binnenstad te slopen en de panden te vervangen door 'frisse' nieuwbouw met brede autowegen. De plannen worden samengevat in het neologisme 'cityvorming', een woord dat tot ver in de zeventiger jaren zal doorklinken. Maar niet iedereen is even enthousiast. Onder aanvoering van de beeldhouwer-medailleur, publicist en politicus Geurt Brinkgreve ontstaat vanaf 1954 verzet onder brede lagen van de Amsterdamse bevolking. Op initiatief van onder anderen Jonkheer Six van Hillegom, makelaar C. Hoen en bouwkundige H. Saane vindt op 30 augustus 1956 de oprichting plaats van de N.V. Stadsherstel. Drs. K.W. van Houten wordt directeur. Hij is de eerste en enige werknemer van de kersverse N.V. die beschikt over een maatschappelijk kapitaal van 5 miljoen gulden.

De rijksoverheid is enthousiast over het initiatief en geeft daar uitdrukking aan. De nieuwe onderneming wordt aangemerkt als woningbouwvereniging en wordt vrijgesteld van zowel de vennootschapsbelasting als de afdracht van 6% overdrachtsbelasting bij de verwerving van onroerend goed.

Bovendien kan Stadsherstel een beroep doen op de broodnodige subsidies. Ook de gemeente raakt na verloop van tijd enthousiast over het werk van Stadsherstel en zij wordt aandeelhouder.

In plaats van sloop en nieuwbouw wordt de verkrotting een definitief halt toegeroepen door de panden op te kopen, te restaureren en te verhuren. Tien jaar na de oprichting is de N.V. Stadsherstel eigenaar van 84 monumentale panden in de binnenstad. Omdat hoekpanden gezichtsbepalend zijn voor het straatbeeld, concentreert het aankoopbeleid van de onderneming zich aanvankelijk vooral op deze panden. Het zal een geniale strategie blijken in het herstelbeleid van de oude stad. Wie nu door de binnenstad wandelt, kan nog steeds genieten van tal van prachtig gerestaureerde panden en pandjes.

Een voorbeeld is *De Negen Straatjes* die ooit een zieltogend bestaan leden maar nu behoren tot een van de grootste toeristische trekpleisters van de stad. Directeur Meerstadt: "Je ziet het leven er als het ware terugkeren. De kleine winkeltjes zijn terug en de buurt bruist weer. Ze hebben zelfs een website in twee talen. Daarom kijken we bij de toewijzing van gerestaureerde winkelpanden ook naar de omgeving, om te zorgen dat het winkel-

Interieur Keizersgracht 695 rond 1900. Foto midden: notaris Meijer sr. 1984.

aanbod zo divers mogelijk is. Dat houdt een straat levendig.”

Het succes van Stadsherstel heeft helaas ook een keerzijde. Want: “Wanneer een buurt ingrijpend wordt opgeknapt, stijgen de prijzen van de huizen en wordt het voor ons moeilijker om tegen een redelijke prijs nieuwe panden aan te kopen.”

Inmiddels bestaat het geredde onroerend goed uit onder meer 932 woningen, 11 kerken, 2 gemalen, 1 scheepswerf, 1 paardentramremise, het West-Indisch Huis, het De Pintohuis, een fort en een boerderij. De activiteiten van Stadsherstel beperken zich, onder invloed van de almaar stijgende huizenprijzen, allang niet meer uitsluitend tot de Amsterdamse binnenstad. De kerken in Ransdorp en Landsmeer, de oude molen in Osdorp, de stelling van Amsterdam en enkele panden in Haarlem vormen nu ook het werkterrein van de N.V. Stadsherstel.

Cultuurhuisvester

In de verhuur van ruimten ontwikkelt Stadsherstel zich in toenemende mate tot cultuurhuisvester. In kerken als de Vondelkerk, de Posthoornkerk, de Amstelkerk, de Duif en de Parkkerk worden regelmatig lezingen en concerten gegeven, tentoon-

stellingen georganiseerd en debatten gehouden. Zo werd in 2007 middels een samenwerkingsverband met het Amsterdamse conservatorium een concertserie geprogrammeerd en tientallen exposities vonden onderdak in een van de bijzondere ruimten van Stadsherstel.

Rijk

Hoewel Stadsherstel met een niet aflatende inzet werkt aan een mooier Amsterdam, wordt het er voor directeur Meerstadt en zijn bijna dertig medewerkers niet gemakkelijker op om restauraties uit te voeren. Dat ligt niet alleen aan de almaar stijgende prijzen. “De overheid die ons in de beginjaren zo royaal steunde, laat het hoe langer hoe meer afweten. Zo worden nog nauwelijks restauratiesubsidies verstrekt en Stadsherstel moet per 1 januari 2008 vennootschapsbelasting gaan betalen en dat trekt een zware wissel op onze middelen. Men vergeet nogal eens dat Stadsherstel primair een restauratieve taak heeft en geen volkshuisvestingstaak. Per saldo betekent dit dat we aan Den Haag geld moeten gaan betalen om te mogen restaureren. Het kind wordt met het badwater weggegooid. Als deze trend zich doorzet, zal het op termijn onmogelijk worden om datgene

te doen waarvoor wij zijn opgericht: aankopen, restaureren en verhuren van monumentale panden. Dan gaan veel kennis en kunde verloren en wij verworden tot een instelling die uitsluitend onroerend goed beheert.”

Vrienden

Sommige onderdelen van projecten gaan de restauratiebegroting te boven, waaronder sierhekken, gevelstenen of hardstenen stoepbankjes. Dan kan Stadsherstel al 25 jaar een beroep doen op de *Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel*. Meerstadt: “In 1978 kreeg Stadsherstel het gehele pand aan de Kalkmarkt 7 uit een legaat. De erflater was onder de indruk van de wijze waarop Stadsherstel nabijgelegen panden restaureerde en beheerde. Het nieuw verworven pand verkeerde overigens in een goede staat maar de 18^e-eeuwse halsgevel was aan het eind van de 19^e-eeuw verwijderd. Dankzij een bijdrage van de Vrienden werden wij toen in staat gesteld de gevel in zijn oude glorie te herstellen.” De Vereniging staat open voor een ieder die het werk van Stadsherstel een warm hart toedraagt en telt ruim 2500 leden.

Keizersgracht 695/697 tijdens de renovatie.

Plafondschildering

De panden aan de Keizersgracht 695/697 zijn respectievelijk sinds 1981 en 1984 in bezit van Stadsherstel en werden op de kop af driehonderd jaar ná de bouw volledig gerestaureerd. In de panden bevinden zich vier woningen en een kantoor. Meerstadt: “Het interessante van deze panden is dat er veel historische interieuronderdelen aanwezig waren op het moment dat wij de panden verwierven. Meestal is er van het interieur niet veel meer over wanneer een pand in het bezit van Stadsherstel komt. In de basis doen wij, om mijn voorganger Wim Eggenkamp te citeren, in krotten. Daar is meestal alles van enige historische betekenis wel zo’n beetje uitgesloopt.” Al vanaf 1909 houden notarissen kantoor in het pand 697 (thans Mr M.J. Meijer c.s.). Met de komst van mr. Van Helden in dit kantoor heeft ook de schilder Martin Monnickendam zijn entree gemaakt. De ruimten hangen vol met diens prachtige werken. “Met de plafondschildering van Monnickendam – ons geschonken door de *Stichting Vrienden van de schilder Martin Monnickendam* – zijn we bijzonder blij. In de eerste plaats past het voortreffelijk in het pand en in de tweede plaats is het natuurlijk van belang dat het werk van zo’n groot schilder voor het nageslacht (én Amsterdam) behouden blijft. Bovendien vormt het een mooie aanvulling op de Monnickendam-collectie die al in de panden aanwezig is.”

Keizersgracht 695 na de renovatie.

